

Розділ 1

СТРАШНО, ВАЖКО, НЕБЕЗПЕЧНО?

Як жилося дітям у СЕРЕДНІХ ВІКАХ

Пеленання Дитяти Ісуса. Франція (XIII століття), Екс-ан-Прованс, Bibliothèque municipale, ms. 15, fol. IXr

Студентів-істориків уже на першому курсі навчають: усі твердження мають підкріплюватися фактами. Найкращі джерела — це не лише ті, що належать епосі, яку досліджуємо, а й інші, написані людьми, що жили приблизно в той самий період. Опосередковані свідчення — наприклад, записи промов звинувачених під час відьомських процесів — мають піддаватися критиці. Формулювання належать самим селянам або містянам чи за них каже писар? Важливо й те, якою мовою все зафіксовано. Якщо латиною, то не варто сподіватися на автентичність висловів і промов, коли ж місцевою, то є надія, що слова передали досить точно.

Із дітьми ситуація така сама, як і з малоосвіченими пізньосередньовічними відьмами: їхнє мовлення майже не фіксувалося, не кажучи вже про мрії, емоції, сподівання. Ми знаємо про середньовічних дітей лише те, що хотіли про них розповісти дорослі — словами чи образами. Деякі скептично налаштовані історики стверджують, що ми взагалі можемо говорити про тодішнє дитинство як конструкт, створений зусиллями теологів, педагогів, художників. Останні розповідали більше про те, якими хотіли б бачити тогочасних дітей, використовували дитинство як риторичну фігуру для змалювання невинного або нерозумного стану дорослих.

Завдяки поодиноким, хоча й опосередкованим, свідченням ми можемо побачити відбитки середньовічної реальності. Через іграшки, знайдені археологами на місці тогочасних сіл і міст, маємо змогу доторкнутися до справжнього дитинства середніх віків. Почути його також можливо у віршиках і піснях, що вціліли на сторінках манускриптів. Ось так, складаючи, як пазл, уламки дитинства п'ятисотлітньої (а подекуди й більше) давнини, я писала цей розділ.

Що таке дитинство й скільки воно тривало? Вікова періодизація людини

Сьогодні ми визначаємо дитинство як час від народження малюка до його підліткового віку (до 12–13 років). Про середньовічні стандарти ж звикли чути як про жажіття: ранні шлюбні (дітей заручали ледь не з колиски), важка фізична праця, пиво та вино як щоденні напої. Ні соків, ні йогуртів — нічого не перепало тогочасній малечі з продуктів, які сьогодні вважаємо корисною їжею. Невже й справді середньовічні люди вбачали в дітях лише маленьких недолугих дорослих, які не потребують особливої уваги, діти чи просто турботи?

То коли ж починалося й закінчувалося середньовічне дитинство? Як і в багатьох інших речах, тодішня наука тут покладалася на античність, часто сприйняту через арабські переклади. Люди середньовіччя, як і давні греки та римляни, вважали нерозривно пов'язаними макрокосм (усесвіт) і мікрокосм (людину). Саме тому зміни, що переживав усесвіт, мали обов'язково вплинути й на окрему особу. Ключем до аналізу цих змін часто ставали числа. Наприклад, якщо світ створений із чотирьох елементів (вода, вогонь, земля та повітря), то вони мають утворювати й людське тіло, але вже у вигляді рідин-гуморів*. Так само, якщо існують чотири пори року, то вони мають бути присутні й у житті людини. Однак, як зауважив Арістотель, на відміну від рослинного світу, що буквально залежить від зміни сезонів, зима і літо, весна й осінь людини визначаються її віком. Отже, за цією логікою, людське життя також має поділятися на чотири

частини. Їхня назва й тривалість змінювалися від одного філософа до іншого. Звісно, не варто абсолютизувати вплив представників так званої «високої» культури на суспільство загалом, однак віднайти в їхніх трактатах певні патерни широкого вжитку, на мою думку, усе-таки можливо.

Анонімний «Tractatus de quaternario» (Gonville and Caius College, MS 428) датується XII століттям. Він дотримується поділу життя людини на чотири частини, імовірно, запозиченого з «Isagogy» («Isagoge ad Tegni Galieni») арабського лікаря IX століття Йоганніціуса (про нього йтиметься в розділі, присвяченому медицині). «Isagoge» переклали латиною наприкінці XI століття, і його відгомін спостерігається майже в усіх трактатах, дотичних до теми людської природи.

«Перший період — юність (*adolescentia*), яка, на думку деякого, має теплу та вологу природу й триває від народження до 25 чи 30 років. На думку тих самих, молодість (*iuventus*) має гарячу й суху природу та триває до 45 чи 50 років. Старість (*senectus*) же холодна й суха та тягнеться до 55 чи 60 років. Наступною йде дряхлість (*senium*), за природою холодна й волога, і триває до кінця життя».

Доповнює текст малюнок (fol. 28v), де вікова періодизація людини (*aetas*) зображена у вигляді чотирьох варіантів жінки, адже в латинській мові слово «вік» жіночого роду. Зображення намальоване не надто вмілою рукою (можливо, самого скриптора, а не художника), однак заняття різного віку впізнавані. У верхньому секторі представлено дитинство (*pueritia*), тепле й вологе, яке сидить, схрестив-

* Gonville and Caius College, MS 428/428, fols. 29v-30r. «Est autem prima etas adolescentia que secundum quorumdam opinionem calide et humide complexionis est. Et est ab ortu natiuitatis usque ad xxv vel xxx annum. Est et iuuentus calida et sicca secundum eosdem complexionis ad xlv vel l annum perseuerans. Est et senectus frigida et sicca lv vel lx annum apperens a finibus suis. Huic succrescit senium frigide et humide complexionis. Que etas sui temporis cursus termino uite metitur».

* Слово «гумор» має давньогрецьке коріння й в античній медицині вживалося щодо чотирьох тілесних рідин — крові, флегми, жовтої та чорної жовчі. — Прим. ред.

ши ноги, піднявши ліву руку. Далі йде молодість (*iuventus*), гаряча та суха, з гілкою в руках, яка, вочевидь, мала вказувати на процес росту й цвітіння в цьому віці. За молодістю в лівому секторі слідує старість (*senectus*), холодна й суха: вона намотує нитку на катушку. Завершує життєвий цикл дряхлість (*decrepitas*), холодна й волога, розміщена внизу, під дитинством. Вона пряде за допомогою прядки та веретена, підсумовуючи в такий спосіб роботу старості. Підписи на малюнку також указують на відповідні певним циклам гумори — флегму, кров, жовту та чорну жовч¹.

Якщо ця чотиричастинна схема ґрунтується на поглядах лікарів, то іншу, яку наводить автор трактату, уклали філософи, зауважує він. Замість чотирьох періодів життя, подібних до пір року, або чотирьох стихій, мислителі пропонують ще одне магічне (як для піфагорейців, так і для християн) число — сім. Зважаючи на пов'язаність макрота мікрокосму, логічним видається співвіднесення семи планет і семи періодів життя людини, які перебувають під впливом цих небесних тіл. Ідея, знову-таки, не середньовічна, а запозичена — цього разу в Птолемея, якого якраз тоді перекладали латиною. Отже, на думку філософів, людина проходить сім етапів у житті: раннє дитинство, дитинство, юність, молодість, старість, дряхлість і немічність (*infantia, pueritia, adolescentia, iuventus, senectus, senium та decrepitas*). Раннє дитинство триває від народження й до чотирьох років і перебуває під впливом Місяця та має холодну й вологу природу. Дитинство (4–14 років) наділене покровительством Меркурія та мінливою природою, що коливається між сухим і вологим, гарячим і холодним (ні риба ні м'ясо, сказали б ми). Юність (до 22 років) керується Венерою та гаряча (тут не заперечиш!) і менш волога. Молодість (до 41 року) суха й гаряча та перебуває під покровительством Сонця. Не дивуйтеся! Сонце й Місяць вважали тоді за планети.

Gonville and Caius College, MS 428, fol. 28v

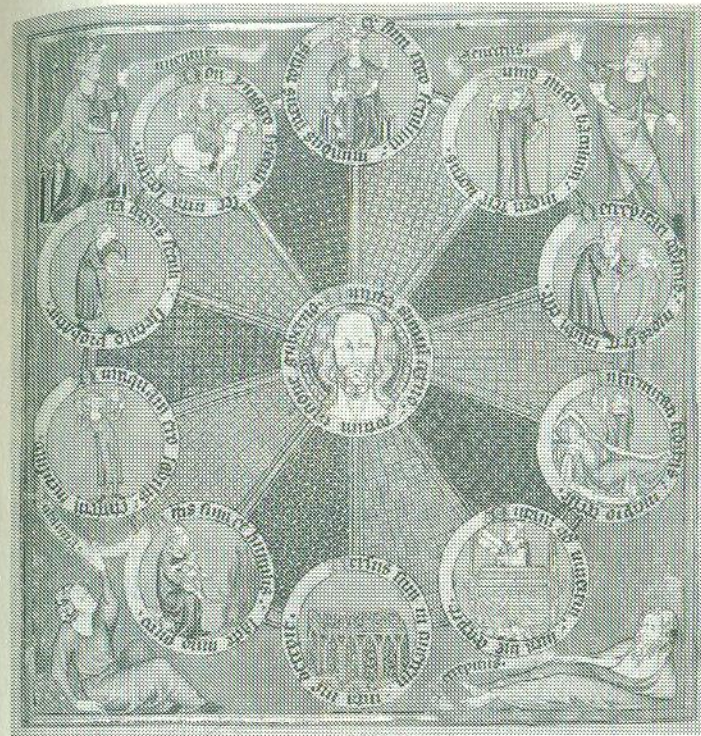
Старість (до 56 років) асоціюється з Марсом, вона вже не така гаряча, але все ще суха. Дряхлість (звучить трохи депресивно, триває від 56 до 68 років) перебуває під впливом Юпітера, ще суха, але вже то гаряча, то холодна. Немічність (після 68 років і до смерті) — під покровительством Сатурна, холодна й суха².

Що ж означає це покровительство планет? Місяць передавав людській природі свою непостійність, несформованість, нестабільність. Саме такими сприймали дітей — чимось на зразок *work in progress*, незавершеним творінням, чиї розум і тіло ще не збалансовані. Лише після чотирьох років Меркурій починає активувати розум дитини, роблячи її придатною до навчання. Юність стає періодом кохання — саме тоді укладалася більшість шлюбних союзів. Сонце молодості вселяло в людину жагу слави та кар'єри, тоді як Марс — бажання встигнути звершити щось велике перед сутінками життя. Юпітер робить старих людей помірковано-

ваними та сповненими гідності, а Сатурн своєю чергою «обдаровує» лише слабкістю та поганим характером.

Чотири виявилось найпопулярнішим числом для позначення періодів у житті людини. Саме до нього вдається більшість авторів трактатів і малюнків. Гійом Коншський також звернувся до питання про чотири періоди життя людини у «Філософії світу» («De Philosophia mundi», XII століття). Він не лише охарактеризував їх, а й оцінив з погляду інтелектуального розвитку особи. Дитинство (*pueritia*) для нього гаряче й вологе. Надмір флегми призводить до появи шкідливих для ясності розуму випарів, і тому цей вік не підходить для навчання. Однак спожита їжа дуже швидко засвоюється. Наступний період, молодість (*iuventus*) — гарячий, але сухий, тож шкідливі випари виробляються в значно меншій кількості й, відповідно, настає час для навчання. Зрілість (хоча термін Гійома Коншського радше означає «старість» — *senectus*) суха, але холодна (ви ж пам'ятаєте про шкідливість флегми?). Саме тому пам'ять ще сильна, проте тіло починає слабшати. Останній період життя — дряхлість (*senium*), холодна й волога, тож і пам'ять слабшає, і людина ніби повертається розумом у дитинство.

Траплялися й інші поділи, також часто представлені у вигляді малюнків (*rotae*), що нагадували колесо Фортуни. На мініатюрі з Псалтиря Робера де Ліля (1310) ми бачимо колесо, поділене на десять секторів, кожний з яких проілюстрований сценкою-усобленням певного віку людини з текстом по контуру. Усе починається з немовляти на руках у матері, яке гріється перед вогнищем і ніби каже: «Я сумирне й покірне, живу на чистому молоці». Надалі сценки переплутані, але текст дозволяє відновити задуманий порядок. Після немовляти бачимо старшу дитину з вагами в руці та підписом: «Я ніколи не спотикнуся, мое життя врівноважене». Потім перед нами постає юнак, який

Псалтир Робера де Ліля (1310), from Arundel 83, f.126v

поправляє волосся, дивлячись у ручне люстерко («Життя, гідне світу, проходить перевірку дзеркалом»). Наступний образ демонструє молодого чоловіка на коні із соколом, бо, як прояснює підпис, уже «не віддзеркалення, а саме життя приносить насолоду». «Я — король, правлю світом, увесь світ мій», — стверджує чоловік із короною та на троні. Після цього життя поступово втрачає яскравість, що добре ілюструє чоловік із ціпком: «Я беру для себе ціпок, бо вже на порозі смерті». Далі не краще — чоловік уже покладається не лише на ціпок, а й на дитину: «Дряхлію, смерть на мене чекає». Наступна ілюстрація показує старого вже